

Mr Vladan Virijević
Filosofski fakultet, Kosovska Mitrovica

Odjeci 25. i 27. marta 1941. godine u Kraljevu i uloga episkopa žičkog dr Nikolaja (Velimirovića)

O 25. i 27. martu 1941. godine u domaćoj i stranoj istoriografiji i publicistici napisano je na hiljade stranica, bilo sinteza o Kraljevini Jugoslaviji, istoriji Komunističke partije Jugoslavije, Drugom svetskom ratu na jugoslovenskom tlu ili o izdvojenim istorijskim događajima koji i dan-danas izazivaju brojne polemike i oprečna mišljenja o njihovom karakteru.

Ovaj prilog ima za cilj da prikaže odjeke na koje je čin potpisivanja Protokola o pristupu Jugoslavije Trojnom paktu naišao u Kraljevu, gradu koji je između dva svetska rata bio sinonim brzog društveno-ekonomskog urbanog napretka u Srbiji, i uticaj vladike žičkog dr Nikolaja Velimirovića na ova zbivanja. Kako je arhivska građa o ovim događajima u Kraljevu jako oskudna, prinuđen sam da njihov tok prikazem gotovo isključivo na osnovu svedočenja savremenika, uz pojačanu unutrašnju kritiku izvora.

Iz Prvog svetskog rata Kraljevo je izašlo kao „varoš crnih marama i barjaka“, demografski osakaćeno, s osiromašenim domaćinstvima, opljačkanim trgovačkim i zanatskim radnjama, opustošenim školama i drugim javnim objektima i porušenom infrastrukturom. Naredne dve decenije ubrzanom industrijalizacijom, posebno tridesetih godina prošlog veka, iz „male palančice, poznate samo sa svoga kajmaka“ prerasta u „važan centar naše nacionalne industrije“.¹

U Kraljevu je u predvečerje Drugog svetskog rata živelo oko 15.000 stanovnika, ogromnom većinom Srba. Osim njih, u gradu su živeli još i: Slovenci, Hrvati, Mađari, Rusi, Nemci, Česi, Jermeni, Romi i drugi koje je mogućnost zaposlenja u ovdašnjoj industriji (Fabriki vagona i Fabriki aviona) dovela na „kraljevačku kaldrmu“. Ono je predstavljalo administrativno-upravno, ekonomsko, prosvetno-kulturno i zdravstveno središte Žičkog sreza, u kome su pored ostalih bili smešteni: Sreski i Okružni sud, Sresko načelstvo, Sreska bolnica, Gimanzija, Niža poljoprivredna škola, Vazduhoplovno-tehnički zavod kraljevske vojske, kancelarija Duhovnog suda Eparhije žičke itd.

Posle opštinskih izbora 27. septembra 1936. godine opštinska uprava nalazila se u rukama Udružene opozicije, čiji je kandidat bankarski činovnik Dušan Krstić pobedio kandidata režimske Jugoslovenske radikalne zajednice.

Početak Drugog svetskog rata 1. septembra 1939, poraz Francuske, zaokruživanje Jugoslavije silama Trojnog pakta nakon pristupa Mađarske, Rumunije i Bugarske silama Osovine, produbljivanje unutarpolitičke krize u zemlji - sve su to bile „dežurne teme“ za stolovima brojnih kraljevačkih kafana i hotela, na pijaci, na ulici ili u komšijskim razgovorima „preko plotu“. Pobuđivale su strah i zebnju među većinom žitelja Kraljeva, kojoj su u sećanju bili tragični dani prošlog svetskog rata i

¹ Juče se navršilo sto trideset četiri godine otkako je Karađorđe zauzeo Karanovac – današnje Kraljevo, *Politika*, Beograd, 13.7.1939.

okrutnost austrougarskih i nemačkih soldata. S posebnom nevericom primljene su vesti o slomu Francuske i povlačenju Britanaca s kontinenta, što je u svesti mnogih izazivalo neskriveno razočaranje u, kako se dotad smatralo, „neprikosnovenu snagu savezničkog oružja“. Naime, sveža sentimentalna sećanja na ratno savezništvo skovano na Solunskom frontu i višemesečni boravak francuskih i britanskih trupa u Kraljevu nakon 1918. godine, kao i kulturološki afiniteti koje su negovali pojedinci školovani na nekoj od njihovih visokih škola, presudno su uticali na formiranje frankofilskih, anglofilskih i antigermanskih osećanja.

Sudeći prema svedočenju poznatog umetnika i književnika Miodraga B. Protića, u ovakvoj atmosferi antipaktovsko raspoloženje Kraljevčana manifestovano je javno i pre 25. marta: „Posle dvadesetog marta zebnja prelazi u otpor. Uoči potpisivanja Trojnog pakta - protestne povorke. Sećam se grupe građana i ratnika koja je, sa zastavama, odlikovanjima, mesinganim trubama došla pred konak, preko puta našeg stana, tražeći od vladike Nikolaja da ode u Beograd i prenese narodno raspoloženje, vernost starim saveznicima.“²

Ulogu generatora narodnog bunta imali su sveštenici ovdašnjeg hrama posvećenog Silasku Svetoga duha, predvođeni svojim vladikom dr Nikolajem Velimirovićem, zajedno s mesnim odborima prozapadno orijentisanih liberalnih političkih partija i organizacija poput: Sokola, Udruženja četnika, Udruženja ratnika 1912-1918. godine, Hrišćanske zajednice mladih ljudi itd. Sećajući se 25. marta 1941. godine, Julijana Simić je zabeležila: „Mog muža Miloša, koji je bio učitelj i predsednik Udruženja ratnika 1912-1918. godine danas nije držalo mesto. Nikako nije mogao da se pomiri s činjenicom da Jugoslavija pristupi Paktu i da bude uz Nemačku. Stalno je govorio o našoj prošlosti i saveznicima iz Prvog svetskog rata. Otišao je odmah posle ručka i brzo se vratio. Rekao mi je da je bio kod direktora gimnazije Kneževića i da je tražio da direktor pusti učenike da demonstriraju. Tako sam saznala da se u gradu spremaju demonstracije. Kazao mi je da mu je direktor odgovorio da ne može da naredi đacima da idu, ali da ih neće sprečavati ako krenu.“³

Vesti o tome da su Dragiša Cvetković i Aleksandar Cincar-Marković otputovali u Beč radi potpisivanja pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu naišla je na burne reakcije ovdašnje javnosti. Kako svedoči Tiosav Velimirović, tadašnji učenik VIII razreda gimnazije, u popodnevnoj gimnazijskoj smeni izbili su nemiri: „Nered je bio u svim razredima. Sve što nije bilo ljotićevec, a njih je bilo svega nekoliko, demonstriralo je. Izvikivane su parole protiv pakta, Hitlera, Musolinija, vlade, fašizma, pevane borbene patriotske i revolucionarne pesme... Odjednom se iz susedne zgrade začu radio: spiker je najavljavao početak prenosa iz Beča. ...Iz gimnazije se prolomi: Ua! Oglasiše se velika crkvena zvana. Bila su iz sve snage.“⁴

Uporna zvonjava zvana hrama Silaska Svetog duha izazvala je silno uzbuđenje građanstva. O tome levičarski nastrojen gimnazijski profesor Đorđe Rašović kaže: „Kad sam čuo zvana, prvo sam pomislio da oglašavaju nekog ko je umro. Ali ne, onda drugo jačije zvone. Nije ni sahrana. Šta li je? Zvonila su kao da ne misle da prestanu, kao da šalju neku poruku. Zaključio sam da to mora da je neki poziv.“⁵

Ubrzo se u dvorištu Gospodar-Vasinog konaka, smeštenog preko puta crkvene porte i zgrade gimnazije, u kome se nalazila rezidencija vladike Nikolaja, sakupilo

² Miodrag B. Protić, *Nojeva barka – Pogled s kraja veka (1900-1965)*, Beograd 1992, 124 (u daljem tekstu: M.B. Protić, *Nojeva barka...*).

³ Mihailo Simić, *Kraljevo 1941. – Svedočenja i sećanja*, Beograd, 1983, 51.

⁴ Isto, 52.

⁵ Isto, 53.

stotinak građana kojima se pridružila i velika grupa gimnazijalaca. S balkona konaka obratio im se kraćim govorom vladika Nikolaj ukazujući na značaj toga dana i podsećajući ih na slobodarski duh srpskog naroda, završivši govor rečima: „Posle svega ovoga što rekoh - ko ima oči neka vidi, ko ima uši neka čuje! A sad, ja molim svakog da se uputi kući. Mi smo ovde završili svoj razgovor!”⁶

Okupljenima se potom, shvativši ove vladikine reči kao biblijsku poruku da se radi po svom nahodanju, obratio već pomenuti profesor Rašović, pozivajući ih da protest nastave na gradskim ulicama uprkos apelima sreskog načelnika Rada Rakuša da se raziđu jer „komunisti počinju da love u mutnom”. Nezadovoljstvo započeto ispred vladičanskog konaka brzo je preneto na ulice grada i centralni trg: „Narod počeo da kulja iz dvorišta. Na ulicama su već bili đaci. Sve se izmeša. Onda se pojavile crkvene zastave i ripide. Iz gimnazije izneše državnu zastavu. Masa počeo da formira povorku. Na čelu je jedan mladi trgovac nosio kraljevu sliku, a crkvena i državna zastava bile su postavljene od slike levo i desno kao stranice klina. Oni koji su nosili državnu zastavu saviše je tako da je spolja bila samo crvena boja. Povorka krete ka Spomeniku. Predvodio je profesor Rašović. Dole pakt! Dole izdajnici! Živela sloboda! Narod s vojskom, vojska s narodom! Savez s Rusijom! Mnogi su očekivali da se povorka zaustavi, ali ona produži prema stanu komandanta mesta. Pred komandantovim stanom masa zastade: Narod s vojskom, vojska s narodom! - grmelo je sa svih strana. Komandant se pojavi na prozoru. Nije ništa govorio, ali je otpozdravljao narodu. Onda povorka produži i ponovo dođe do Spomenika. Masa je već bila narasla na oko 3.000 ljudi. Vrilo je kao u kotlu.”⁷ Iako je pao mrak, manifestanti se nisu razilazili, već su se još jednom uputili pred vladikin konak.

„Vladika Nikolaj se pojavio. Nije govorio dugo. Pitao je narod da li ga ovlašćuje da merodavnima prenese njihovo raspoloženje. Mi smo odobravali i onda se masa razišla kući.” - prisećao se tog trenutka stolar Dragoljub Rašić.⁸

O ovim događanjima komandant Moravskog žandarmerijskog puka izvestio je predveče telefonom nadležnu komandu: „Danas za vreme korzoa u Kraljevu došlo je oko 100 manifestanata pred konak episkopa Nikolaja, koji im je održao kratak govor. Ta grupa nastavila je s manifestacijama i narasla do 3.000. Ponovo se vratila pred konak, pa je ponova episkop Nikolaj održao govor i kazao da što su primili 16 ljudi ne prima 16 miliona, i pitao narod da li ga ovlašćuje da to njihovo raspoloženje kaže merodavnima u Beogradu. Posle ovoga manifestanti su se mirno razišli.”⁹

Vest o silini protesta u Kraljevu objavio je u svome večernjem programu i Radio London.

Naredni dan, 26. mart, osvanuo je u neizvesnosti i očekivanju. Na ulicama je bilo mirno, prepričavali su se i komentarisali jučerašnji događaji. Policija je privodila na saslušavanje pojedince koji su prethodnog dana bili bučni, dok je u gimnaziji bilo pokušaja bojkota nastave i cepanja udžbenika nemačkog jezika.¹⁰ Smirivanju strasti svakako je doprineo i odlazak vladike Nikolaja u Beograd na vanredno zasedanje Svetog arhijerejskog sabora.

Idućeg jutra, 27. marta, ustaljeni ritam gradskog života iz korena je preobratala vest iz Beograda. Sa saznanjem da je tokom protekle noći izvršen puč i zbačena vlada Cvetković-Maček, za koju se s punim pravom može reći da je bila omražena među

⁶ Isto.

⁷ Isto, 55.

⁸ Isto, 56.

⁹ Branko Petranović, Nikola Žutić, 27. mart 1941, Beograd, 1990, 259.

¹⁰ Blagomir Bičevac, *Gimnazija u II svetskom ratu (1941-1945)*, Gimnazija u Kraljevu 1909-1999, Kraljevo, 2000, 178.

ogromnom većinom Kraljevčana, na ulice i gradski trg pohrlilo je, ostavivši na stolu prvu jutarnju kafu, mnoštvo ljudi svih socijalnih struktura: trgovci, zanatlije, ugostitelji, radnici, šegrti, kalfe, nadničari, železničari, činovnici.

Tišinu prolećnog jutra prolamali su uzvici: „Zbačena vlada!“, „Srušen Trojni pakt!“, „Kralj preuzeo vlast!“, „Živeo kralj!“, „Živela vojska!“, pretvarajući se u pravu eksploziju oduševljenja. Na čelo narodnog talasa, u odsustvu vladike Nikolaja, stavili su se mesni parosi. Velikom broju meštana koji su, poneki još i sanjivi, pristizali u crkvenu portu, obratio se, popevši se na jedan astal, sveštenik Mile Juraković, držeći u jednoj ruci crkvenu, a u drugoj državnu zastavu.¹¹

Svedočeći o tom dvadesetsedmomartovskom jutru, ondašnji gimnazijalac Slavko Petrović kaže: „Bio sam u hranilištu u kome su se besplatno hranili siromašni učenici kad u trpezariju upade uzbuđen pop Aleksa Todorović, držeći obema rukama kraljevu sliku: Živeo kralj!, Živeo kralj! - viknuo je i pozvao svu decu da idu za njim. Tako sam se i ja našao u masi manifestanata.“¹²

Na burno odobravanje vest o prevratu naišla je i među radnicima Fabrike aviona, o čemu njen činovnik Stanimir Suvajdžić kaže: „Sećam se tog momenta, bio sam s jednim drugom u hali gde smo izvlačili profile za avione. To je kod nas bila nova faza posla. Tada je objavljeno da je došlo do puča u Beogradu i da je oboren pakt. U tom momentu Miloš Jurčićka, Čeh koji je radio dugo kod nas, zgrabio je punu testiju vode i tresnuvši o zemlju uzviknuo: 'Češku od porobljavanja jedino može da spase Jugoslavija'. To je utisak koji će mi dugo ostati u sećanju. Onda smo organizovali demonstracije. Krenula je povorka. Cela fabrika je prekinula rad. Ljudi su izašli na ulice i došlo je do demonstracija.“¹³

Kako je dan odmicao, kolone ljudi su se sve više slivale u jednu šaroliku masu okupljenu oko Spomenika na glavnom gradskom trgu. I upravo na tom mestu, u sveopštem delirijumu, nazirale su se dve tendencije koje su, u docnijim događanjima, uvele srpski narod u usude bratoubilačkog rata. Prisećajući se ovih manifestacija, tadašnji gimnazijalac Nikola Bugarčić navodi: „Masa je bila podeljena u dve velike grupe: jednu su sačinjavali radnici s dosta đaka, a drugu građani. Iz radničkih redova se zaorilo: 'Vojska s narodom!' Sva okupljena masa to složno prihvati. Iz druge grupe je izletelo: 'Živela vojska!', 'Živeo general Simović!' I ovo svi prihvatiše. Onda iz iste grupe uzviknuše: 'Živeo kralj!', 'Živeo naš mladi kralj!' 'Živeo Petar II!', 'Živela Engleska i Amerika!'

Iz radničkih redova zasekoše: 'Beograd - Moskva!', 'Savez s Rusijom!', 'Živeli saveznici!' Jedan glas nadjača: 'Živeo Staljin!' Svaka grupa je bila uporna. Parole se izmešale. Izmešale su se i pesme: 'Bože pravde' sa 'Hej Sloveni', 'Spremite ce, spremte, četnici' sa 'Lanci se kuju kleti'. Na Spomeniku su se ređali govornici.“¹⁴

Čitav dan protekao je u slavljeničkom raspoloženju, a već sutradan ushićenje je zamenjeno sumnjom da li je puč bio opravdan. Govorilo se da je Hitler od Jugoslavije tražio ipak samo neutralnost, da je knez Pavle, više Englez nego Srbin, pakt prihvatio, svestan da mu Englezi ne mogu pomoći, ne bi li izbegao razaranja i patnje.¹⁵ Da su ovakva otrežnjujuća razmišljanja došla prekasno, Kraljevčane su svojom tragičnošću uverili događaji koji su usledili, a posebno oktobarski pokolj 1941. godine kada su mnoge od njih, na stratištu preko puta železničke stanice, pokosili nemački mitraljeski rafali.

¹¹ M. Simić, Kraljevo..., 63.

¹² Isto, 61.

¹³ Miroslav Filipović, Kraljevski avioni – Fabrika aviona u Kraljevu 1927-1942, Kraljevo, 1995, 158.

¹⁴ M. Simić, Kraljevo..., 63.

¹⁵ M.B. Protić, Nojeva barka..., 125.

Na osnovu dosad pomenutih činjenica, umesto zaključka se može reći da su čin pristupanja Jugoslavije Tripartitnom paktu i vojni puč od 27. marta u Kraljevu, malom srbijanskom provincijskom gradu, doživljeni, načelno gledano, prvi kao nacionalna sramota i ljaga bačena na svetle tradicije srpskog oružja, a drugi kao visokomoralni, uzvišeni patriotski čin, čiji dometi su, pogotovu usled neposrednog učešća sveštenstva Srpske pravoslavne crkve, doživljavani kao ovaploćenje kosovske žrtve i opredeljenje za carstvo nebesko. Uprkos nastojanju malobrojnih komunista i levičarski nastrojenih pojedinaca da događajima daju ideološku konotaciju, oni su ostali zasnovani prvenstveno na nacionalnom romantizmu, slobodarskom duhu i srpskim tradicionalnim vrednostima iz oslobodilačkih ratova 1912-1918. godine. Bilo bi interesantno, i sa stanovišta nauke korisno, utvrditi ponašanje i stavove ovdašnjeg rimokatoličkog župnika Tugomira Gelića, ali heuristička manjkavost onemogućila mi je da ovaj aspekt martovskih zbivanja u Kraljevu bliže osvetlim.